

Ο ελληνικός Joyce Η γονιμότητα μιας αμφίδρομης σχέσης

«I ought to profess Greek, the language of the mind».
(*Ulysses*, VII)

Χριστίνα Κασίνη*

I. Η Ελλάδα του Joyce

Ο Joyce ήλθε σ' επαφή με την κλασική Ελλάδα κατά τις εγκύκλιες και πανεπιστημιακές του σπουδές στην Ιρλανδία. Το 1888 σπούδασε στο ηησουϊτικό σχολείο Clongoves Wood College και από το 1898 στο University College του Δουβλίνου. Στα σχολεία αυτά έμαθε λατινικά, θεολογία, ρητορική, γλώσσες (Αγγλική, Γαλλική, Ιταλική) και συγγραφείς, όπως οι Αριστοτέλης, στοχαστές της Αναγέννησης, Shakespeare, Byron, Shelley, Blake, Ibsen, Mallarmé, κ.ά.¹. Πίστευε πως οι αρχαίοι Έλληνες ήταν το «πιο καλλιεργημένο έθνος»² στον κόσμο. Η επαφή του με τους νεότερους Έλληνες πραγματοποιήθηκε στην Τεργέστη στις αρχές του 20ού αι. (γύρω στο 1905). Εκεί συνάντησε Έλληνες των λαϊκών τάξεων (όπως ο Νικόλας Σάντας) και της ανώτερης κοινωνίας (όπως ο Φραγκίσκος Σορδίνας και ο Αμβρόσιος Ράλλης)³. Τους Έλληνες τους θεωρούσε «ωραίους» ανθρώπους που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην ζωή⁴ και στο έργο του⁵. Πιθανόν ο Νικόλας Σάντας και η γυναίκα του Γκίζελα να υπήρξαν τα μοντέλα του Joyce για τον Οδυσσέα - Μπλουμ και την Πηνελόπη - Μόλλυ Μπλουμ. Στην Ζυρίχη, όπου εγκαταστάθηκε στις αρχές του πρώτου μεγάλου πολέμου (c. 1915), άρχισε να μαθαίνει ελληνικά με δάσκαλο τον Παύλο Φωκά. Τα σχετικά αυτά θέματα αναλύονται στην διατριβή της Μαντώς Αραβαντινού⁶. Έλεγε – αυτό που θα ήθελε να ήταν αλήθεια⁷ – ότι μιλούσε τα ελληνικά αβίαστα: «I spoke or used to speak modern Greek not too badly», γράφει στις επιστολές του⁸. Αναφέρεται πως, όταν πέθανε, στο γραφείο του βρέθηκαν δύο βιβλία: ένα ελληνικό λεξικό, το οποίο δεν κατονομάζεται, και το βιβλίο του Oliver Gogarty, *I follow Saint Patrick*⁹. Η αγάπη του για τους Έλληνες ήταν πραγματική και αυθεντική. Η ελληνολατρεία του εκδηλώθηκε επισήμως και εμπράκτως στην πρώτη έκδοση του *Οδυσσέα*, που έγινε στο Παρίσι το 1922, της οποίας το εξώφυλλο είχε τα ελληνικά χρώματα: λευκά τυπογραφικά στοιχεία σε μπλε φόντο. Ο Ellmann αναφέρει ότι ο Joyce τα θεωρούσε τυχερά και ότι του υπέβαλλαν το μύθο της Ελλάδος και του Ομήρου· λευκά νησιά που αναδύονται από την θάλασσα: [*Ulysses*] “was bound in the Greek colours – white letters

---

* Χριστίνα Κασίνη. MPhil of the Trinity College Dublin (Comparative Literature), MA of the University of Essex (Teaching English for Young Learners), Υποψηφία διδάκτωρ του Τομέα Μεταφρασεολογίας και Διαπολιτισμικών Σπουδών του Τμήματος Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Email: ckgkassini@gmail.com

¹ (Schork 1998· πρβ. Ο' Rourke 2006 και Αραβαντινού 1971, 8)

² (Joyce, *Letters II* [Sept. 1909], ed. Ellmann 1975, 252 στο: Ellmann 1983, 512, Ellmann 2005, 606)

³ (Joyce, *Selected Letters*, p. 284· πρβ. Ellmann 1983, 512, Ellmann, 2005, 606)

⁴ (Budgen, σ. 173f στο: Ο' Rourke, 2006, 3)

⁵ (Αραβαντινού 1983, 113 et passim)

⁶ (Αραβαντινού 1977· Τα τετράδια σημειώσεων, που περολαμβάνουν πολύτιμο υλικό για τα ελληνικά του, εξεδοθησαν πανομοιότυπα με επιμέλεια του Hans Walter: New York, Garland, 1979: *The James Joyce Archive*, vol. II).

⁷ (Ραϊζής 1980, 188)

⁸ (Joyce: 1975, 284, πρβ. Ellmann 1983, 512, Ellmann 2005, 606)

⁹ (Ellmann 1983, 742, Ellmann, 2005, 866)

on a blue field – that considered lucky for him, and suggested the myth of Greece and Homer, the white island rising from the sea”¹⁰.

Η σχέση του, λοιπόν, με τους Έλληνες και τον ελληνικό πολιτισμό υπήρξε βαθειά και αποφασιστική, όπως φαίνεται από την λειτουργία τους κυρίως στα δύο μείζονα έργα του, που είναι οι *Δουβλινέζοι* και ο *Οδυσσέας*. Στους *Δουβλινέζους* τρεις ελληνικές λέξεις - *παράλυσις*, *σιμωνεία*, *γνώμων* -, που χρησιμοποιούνται ως οδοδείκτες στην αρχή του πρώτου διηγήματος του σπονδυλωτού αυτού έργου, αποτελούν οδηγό της δομής, αλλά και της αποκωδικοποίησης και ερμηνευτικής προσέγγισης του έργου¹¹. Όλα τα διηγήματα της συλλογής αποτελούν σπουδές της *παράλυσης* και της *παραίτησης*¹². Ο Joyce με τα διηγήματα της συλλογής χαρτογραφεί την κοινωνική, ηθική, πολιτική και πολιτισμική *παράλυση* (μέρος της οποίας είναι και η *σιμωνεία*, δηλ. το εμπόριο θρησκευτικών και πνευματικών ιδεών)¹³. Ο *γνώμων* του Ευκλείδη δείχνει τον δρόμο προς τα στοιχεία της ιρλανδικότητας, που έχουν μέσα τους την πνοή της ζωής, για την ενδεχόμενη υπέρβαση.

Στον *Οδυσσέα* η ομηρική *Οδύσσεια* λειτουργεί ως το κάτω στρώμα του παλίμψηστου αυτού έργου¹⁴. Πρόγονοι και μοντέλα των τζουϊσικών σύγχρονων οδυσσέων είναι οι οδυσσειακοί ήρωες, οι οποίοι υπονούνται συνεχώς. Παράλληλα, εμφανίζονται, συχνότερα ή αραιότερα, και άλλα διακείμενα ή αναφορές, όπως ο Shakespeare (και κυρίως ο *Hamlet*), ο Αριστοτέλης, ο Ακινάτης, ο Milton, η Βίβλος, κτλ. Ο τρόπος της γραφής είναι η μυθική μέθοδος, δηλαδή ο «αδιάκοπος παραλληλισμός του σύγχρονου και της αρχαιότητας», όπως αναφέρει ο Έλιοτ, την οποία, κατά τον Σεφέρη (1936), «εφαρμόζει αδιάκοπα» ο Καβάφης πριν από τον *Οδυσσέα* του Joyce και τον Yeats¹⁵. Αλλά και τεχνικά μέσα που επινόησε, όπως η *επιφάνεια*, δηλαδή η εσώτερη ψυχή των πραγμάτων που αποκαλύπτεται ξαφνικά στον στοχαστή. Ο Joyce εξηγεί στον αδελφό του Stanislaus το σκοπό της χρήσης του μέσου αυτού ως εξής: «I am trying ... to give people some kind of intellectual pleasure or spiritual enjoyment by converting the bread of everyday life into something has permanent artistic life of its own...for their mental, moral, and spiritual uplift»¹⁶. Η επίνοια του τεχνικού αυτού μέσου οφείλει την αρχή της, κατά πάσαν πιθανότητα, στον Αριστοτέλη¹⁷.

II. Ο Joyce των Ελλήνων

Η πρώτη ως την ώρα γνωστή μνεία του Joyce στην Ελλάδα είναι η αναφορά του Τάκη Παπατζώνη στα *Ελληνικά Γράμματα* το 1927, ο οποίος συστήνει προς ανάγνωση, μεταξύ άλλων, και τον Joyce¹⁸. Μετά από δυο τρία χρόνια, στις αρχές του 1930, η υποδιευθύντρια των *Sunday Times* κυρία E. Pain, σε διάλεξή της «Περί της συγχρόνου Αγγλικής φιλολογίας» στον Παρνασσό, χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το επίθετο «τζουϊσικός»¹⁹. Πιθανότατα, όμως, η έρευνα θα φέρει στο φως και πρωϊμότερες αναφορές, δεδομένου ότι ο Σεφέρης

¹⁰ (Ellmann 1983, 524, Ellmann, 2005, 866· πρβ. Ραϊζής 1980, 188, ο οποίος αναφέρει ότι ο Τζός διατηρούσε μιαν ελληνική σημαία, την οποία έδειχνε στους φίλους του)

¹¹ (Attridge 2001, 138· πρβ. Harding 2003, 34, 29)

¹² (Burgess 1973, 228)

¹³ (Χαιρετάκης 1988, 227)

¹⁴ (Μαραγκόπουλος 2010, 41-42, et passim)

¹⁵ (Σεφέρης 1974, 340)

¹⁶ (Ellmann 1983, 163, Ellmann, 2005, 210· πρβ. Parsons 2007, 3, και Ανώνυμος 2006, 6)

¹⁷ (Μαραγκόπουλος 2010, 82, 83)

¹⁸ (Παπατζώνης 1927, 162)

¹⁹ (Ανώνυμος 1930· πρβ. Βοβολίνης 1951, 347)

σημειώνει σε μελέτη του 1942 πως η γενιά του ανακαλύπτει τον Joyce γύρω στο 1922²⁰. Σημειώνεται εδώ πως στην βιβλιοθήκη του Παλαμά υπάρχει σε γαλλική μετάφραση το *Πορτραίτο του καλλιτέχνη: Daedalus. Portrait de l'artiste jeune par lui-même*. Roman. James Joyce, traduit de l'anglais par Ludmila Savitzky, A Paris, Aux Editions de la Sirène, 1924²¹. Το ζητούμενο, βέβαια, είναι πότε απέκτησε το αντίτυπο ο Παλαμάς, για να συμπεράνουμε πόσο πρόωμη είναι η γνωριμία του με τον Ιρλανδό συγγραφέα). Όπωςδήποτε, σύμφωνα με την γνωστή βιβλιογραφία, ο Joyce έγινε γνωστός στους φιλολογικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης²² την δεκαετία του '30²³ με την χρήση του εσωτερικού μονολόγου και της συνειδησιακής ροής²⁴, εξαιτίας της ενδοσκοπικής τάσης στο έργο τους, αλλά και των συζητήσεων για την σχέση ποίησης και πεζογραφίας και την ελευθέρωση των μορφών. Η πρώτη ίσως μνεία του όρου «εσωτερικός μονόλογος» στα ελληνικά βρίσκεται στο σχόλιο του Σπανδωνίδη, «Καθρεφτίσματα», *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ 1 (Μάρτ. 1932) 31, αλλά και αργότερα μέσα στο ίδιο περιοδικό και το ίδιο έτος, σσ. 248-249, 250, 288-289. Η σχετική φιλολογία συνεχίζεται στο περ. *Το 3^ο Μάτι*, τχ 1 (Οκτ. 1935) 25-26, με επίτιτλο «Εσωτερικός Μονόλογος, I», όπου ο Σταυράκιος Κοσμάς [=Ν.Γ.Πεντζίκης] μεταφράζει απόσπασμα από το έργο του E. Dujardin, *Οι δάφνες κόπηκαν*. Με επίτιτλο «II. Εσωτερικός μονόλογος» ακολούθησε η μετάφραση της αρχής του μονολόγου της Μόλλυ από τον Τάκη Παπατζώνη στο ίδιο περιοδικό, τχ 4-6 (Γεν.-Μάρτ. 1936). Η επικρατούσα άποψη όσον αφορά στην νεοελληνική λογοτεχνία είναι ότι η δημιουργική χρήση του εσωτερικού μονολόγου γίνεται για πρώτη φορά στα *Τετράδια του Παύλου Φωτεινού* του Στέλιου Ξεφλούδα. Ο όρος «εσωτερικός μονόλογος» συνήθως συγχέεται με την «συνειδησιακή ροή», ενώ στην πραγματικότητα είναι δύο διαφορετικά, αν και συγγενή, τεχνικά στοιχεία· «εσωτερικός μονόλογος» είναι η αφασική παρουσίαση των σκέψεων και συναισθημάτων του μυθιστορηματικού ήρωα, ενώ η «συνειδησιακή ροή» είναι η ελεύθερη, χωρίς προφανή λογικό ειρμό ροή σκέψεων και συναισθημάτων, συνειδητών και μη συνειδητών, σε πολλαπλά επίπεδα του επιστητού [awareness], η οποία αφορμάται από και εστιάζει στην εσωτερική πραγματικότητα παρά σε εξωτερικά γεγονότα. Είναι χαρακτηριστικό πως ο πρώτος γνωστός μεταφραστής του Joyce είναι ο ποιητής Τάκης Παπατζώνης· σε αυτό το γεγονός πρέπει να συναριθμηθεί και το δηλωμένο ενδιαφέρον από το 1922 του Σεφέρη²⁵. Αναφέρονται κυρίως οι συγγραφείς Στέλιος Ξεφλούδας, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος, Γιώργος Δέλιος, και οι ποιητές Τάκης Παπατζώνης και Ζωή Καρέλη. Πολλοί από αυτούς σπούδασαν στο εξωτερικό, ήξεραν ξένες γλώσσες, μετέφραζαν και δημοσίευαν μεταφράσεις έργων του Joyce, της Woolf, του Kafka, και άλλων. Η πρώτη, ως την ώρα γνωστή, μεταφραστική δοκιμή έργου του Joyce στα ελληνικά είναι «Η αρχή του μονολόγου της κυρίας Bloom» από το τελευταίο επεισόδιο (18^ο) του *Οδυσσέα*, που έγινε από τον Τάκη Παπατζώνη και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Το 3^ο Μάτι* (τχ, 4-6, Γεν.-Μάρτ. 1936, 162-

²⁰ (Σεφέρης 1992, 323· πρβ. Καψετάκης 1998-1999, 188, και Σπιέρος 1929-1930)

²¹ (Πρβ. Ξούριας 2010, 374, αρ. 2523)

²² (Καζαντζής 1991, 207)

²³ Το 1932 εντοπίσαμε τέσσερις αναφορές στον Joyce με αφορμή τον εσωτερικό μονόλογο· βλ. *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ 1 (Μάρτ. 1932) 31, τχ 4 (Ιούνιος 1932) 146, 149, τχ 7 (1932) 250, τχ 8 (Οκτ. 1932) 288-292.

²⁴ (Steinberg 1979, 23-40· πρβ. Jahn 16/1/2006, N8, και Μπερλής 2001, 119. Στα ελληνικά έχουν χρησιμοποιηθεί και οι παράλληλοι όροι «ο ρους της συνειδήσεως»: ΜΕΕ, Συμπλήρωμα, τόμ. Δ', σ. 723, και «συνειρμός της συνείδησης»: Ραϊζής, 1988, 124)

²⁵ (Πρβ. Καψετάκης 1998-1999, 187)

163). Βέβαια, η μεταφραστική προσέγγιση του Joyce αρχίζει αργά²⁶ στην Ελλάδα, αν υποθέσουμε πως μέχρι το 1936, οπότε έχουμε την πρώτη μεταφραστική δοκιμή από το έργο του, είχε εκδοθεί το σπουδαιότερο μέρος του έργου αυτού: *Chamber Music* (1907), *Dubliners* (1914), *A Portrait of Artist as a Young Man* (1916), *Exiles* (1918), *Ulysses* (1922). Όμως, από τότε έως σήμερα δεν έπαψε να μεταφράζεται το έργο του Joyce στα ελληνικά. Πρέπει να πούμε ότι μεταφράστηκαν όλα σχεδόν τα έργα του Ιρλανδού συγγραφέα από μία έως έξι φορές. Από έξι διαφορετικούς μεταφραστές μεταφράστηκαν «Οι Νεκροί» [«The Dead»], το τελευταίο διήγημα των *Δουβλινέζων*· είναι οι: Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη²⁷, Μαντώ Αραβαντινού²⁸, Σωτήρης Μπερνίτσας²⁹, Κοσμά Πολίτης³⁰, Άρης Μπερλής³¹, και Δ.Ν.Σιάτρας³². Ολόκληρη η συλλογή των *Δουβλινέζων* μεταφράστηκε από την Μαντώ Αραβαντινού³³, τους Στέλλα Βουρδουμπά, Σωτήρη Μπερνίτσα και Σταύρο Αντωνίου³⁴, και Κοσμά Πολίτη³⁵, πέραν της μετάφρασης των «Νεκρών» και άλλων μεμονωμένων διηγημάτων· συγκεκριμένα, μεταφράστηκαν «Οι Αδελφές»³⁶, η «Εβελυν»³⁷ και η «Αραβία»³⁸, τρεις ολοκληρωμένες μεταφράσεις του *Οδυσσέα* από τους Λεωνίδα Νικολούζο και Γιάννη Θωμόπουλο³⁹, τον Σωκράτη Καψάσκη⁴⁰ και προσφατα τον Ελευθέριο Ανευλαβή⁴¹, εκτός των αποσπασμάτων από τον Τάκη Παπατζώνη⁴², την μεταφραστική προσπάθεια των Ζωής Καρέλλη, Γιώργη Κιτσόπουλου, Κάρολου Τζίτζεκ, Γιάννη Σβορώνου, Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, Λευτέρη Κονιόρδου, Τάκη Ιατρού⁴³, τους Νίκο Γαβριήλ Παντζίκη και Γιώργη Κιτσόπουλο⁴⁴ και την Μαντώ Αραβαντινού⁴⁵, τρεις μεταφράσεις του *Jacomo Joyce* από την Μαίρη Σαρατσιώτη⁴⁶, την Μαντώ Αραβαντινο⁴⁷ και την Άρη Μαραγκόπουλο⁴⁸, από δύο του *Πορτραίτου του καλλιτέχνη ως νέου ανδρός*, από την Μαίρη Σαρατσιώτη⁴⁹ και τον Άρη Μπερλή⁵⁰, από μία των *Εξορίστων*⁵¹ από την Μαίρη Βοσταντζή⁵², του *Steven του ήρωα* από

---

²⁶ Μια όψη του «αργά» αυτού είναι και η αρκετά καθυστερημένη εισαγωγή βιβλίου του Joyce στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, που πραγματοποιείται, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, για πρώτη φορά το 1951, με το βιβλίο *The Essential James Joyce. With an Introduction and Notes* by Harry Levin, London, Care, [1948].

²⁷ (Joyce: Μαυροειδή - Παπαδάκη 1943, 48-51, 120-123, 187-190, 273-275, 342-344, 401-404)

²⁸ (Joyce: Αραβαντινού 1971α, 196-246, β' έκδοση 1977, 164-206)

²⁹ (Joyce: Μπερνίτσας 1971, 219-277)

³⁰ (Joyce: Joyce: Πολίτης 1971, 188-242)

³¹ (Joyce: Μπερλής 1984, β' έκδοση 1996)

³² (Joyce: Σιάτρας 1988)

³³ (Joyce: Αραβαντινού 1971α)

³⁴ (Joyce: Βουρδουμπά, Μπερνίτσας, Αντωνίου 1971)

³⁵ (Joyce: Πολίτης 1971)

³⁶ (Joyce: Παπαϊωάννου 1953)

³⁷ (Joyce: Κουμανταρέας 1961)

³⁸ (Joyce: Σύρμου - Βεκρή 2010)

³⁹ (Joyce: Νικολούζος, Θωμόπουλος [1967; -1977;])

⁴⁰ (Joyce: Καψάσκη 1990)

⁴¹ (Joyce: Ανευλαβής 2014)

⁴² (Joyce: Παπατζώνης 1936)

⁴³ (Joyce: Καρέλλη, Κιτσόπουλος, Τζίτζεκ, Σβορώνος, Πεντζίκης, Κονιόρδος, Ιατρού 1945)

⁴⁴ (Joyce: Πεντζίκης, Κιτσόπουλος 1946)

⁴⁵ (Joyce: Αραβαντινού 1982)

⁴⁶ (Joyce: Σαρατσιώτη 1974)

⁴⁷ (Joyce: Αραβαντινού 1977β)

⁴⁸ (Joyce: Μαραγκόπουλος 1994)

⁴⁹ (Joyce: Σαρατσιώτη 1965)

⁵⁰ (Joyce: Μπερλής 2001)

⁵¹ Σημειώνεται εδώ πως υπάρχει και ανέκδοτη μετάφραση των *Εξορίστων* από την Ρούλα Πατεράκη και τον Αντώνη Γαλέο, που έγινε για τις ανάγκες της παράστασης του έργου στο «Από Μηχανής Θέατρο» από τις 5 Νοεμβρίου 2010 έως τις 13 Φεβρουαρίου 2011: (<http://www.e-go.gr>)

τον Μιχάλη Κοκολάκη⁵³, των *Ποιημάτων* από τον Ευάγγελο Α. Βαλσαμίδα⁵⁴, των *Επιφανειών* από τον Δημήτρη Χουλιάρη⁵⁵, μερικών μικρότερων, όπως *Η γάτα και ο διάβολος* από την Μαντώ Αραβαντινού⁵⁶, την Σπάρτη Γεροδήμου⁵⁷ και την Γιούλη Τσίρου⁵⁸, *Οι γάτες της Κοπενγχάγης*⁵⁹ και *Το Κονάκι του Φιν*⁶⁰ από τον Γιώργο-Ίκαρο Μπαμπασάκη, και εντελώς πρόσφατα της *Αγρύπνιας των Φιννεγκανς* από τον Ελευθέριο Ανευλαβή⁶¹, εκτός από τα αποσπάσματα που μετέφρασε δοκιμαστικά παλαιότερα η Μαντώ Αραβαντινού⁶².

Από τα έως την ώρα ερευνητικά και γραμματολογικά στοιχεία, όσον αφορά στην μεταφραστική τύχη του Joyce στα ελληνικά, προκύπτουν τ' ακόλουθα δεδομένα: Κατά την πρώτη περίοδο (1936-1946) έχουμε αποσπάσματα από τον *Οδυσσέα*, με αφορμή την συζήτηση για τον εσωτερικό μονόλογο· την επόμενη περίοδο (1945-1961) έχουμε μετάφραση μεμονωμένων διηγημάτων από τους *Δουβλινέζους* από την Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη (1945), τον Βάγγο Παπαϊωάννου (1953) και τον Μένη Κουμανταρέα (1961). Την Τρίτη περίοδο (1965-2014) έχουμε την μετάφραση του *Πορτραίτου του καλλιτέχνη* από την Μαίρη Σαρατσιώτη, η οποία μετάφραση θα σημειώσει τρεις ακόμη εκδόσεις τα επόμενα χρόνια⁶³. Ασφαλώς, η πιο παραγωγική μεταφραστική περίοδος, όσον αφορά στο τζουϊσικό έργο, υπήρξαν τα χρόνια της δικτατορίας, κατά τα οποία έχουμε την έναρξη (1967) της πλήρους (και περιπετειώδους) μεταφράσεως του *Οδυσσέα* από τις Εκδόσεις Παϊρίδη με τους Λεωνίδα Νικολούζο και Γιάννη Θωμόπουλο, τρεις διαφορετικές μεταφράσεις των *Δουβλινέζων* μέσα στον ίδιο χρόνο (1971) από τους Σέλλα Βουρδουμπά - Σωτήρη Μπερνίτσα - Σταύρο Αντωνίου, πάλι από τις Εκδόσεις Παϊρίδη, την Μαντώ Αραβαντινού και τον Κοσμά Πολίτη, την μετάφραση των *Εξορίστων* από την Μαίρη Βοσταντζή (1974), και αποσπάσματα από το *Finnegans Wake* από την Μαντώ Αραβαντινού. Σίγουρα, λοιπόν, οι περισσότερες μεταφράσεις και επανεκδόσεις μεταφράσεων έργων του Joyce εγγράφονται στην δεκαετία του '70. Το γεγονός χρειάζεται ειδική μελέτη για να εξηγηθεί, διότι ο μεταφραστικός αυτός «κατακλυσμός» δεν πρέπει να είναι άσχετος με τον πολιτικό «κατακλεισμό» της περιόδου.⁶⁴ Η πιο μεταφρασμένη αυτοτελής μονάδα από το τζουϊσικό έργο είναι οι «Νεκροί» από τους *Δουβλινέζους*, ενώ ο *Οδυσσέας*, απασχολεί σε διάρκεια χρόνου την ελληνική διανόηση και λογοτεχνία περισσότερο από κάθε άλλο έργο του Ιρλανδού συγγραφέα (1936-2014). Οπωσδήποτε, η μεταφραστική παρουσία του Joyce συνεχίζεται αμείωτη ως σήμερα, με τελευταίο απόκτημα την μετάφραση του *Οδυσσέα*⁶⁵ από τον Ελευθέριο Ανευλαβή.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο κεφάλαιο της ελληνικής πρόσληψης του Joyce, το οποίο δεν μπορεί να ανατυχθεί εδώ είναι τα αφιερώματα περιοδικών και εφημερίδων, οι μελέτες που

---

⁵² (Joyce: Βοσταντζή 1974)

⁵³ (Joyce: Κοκολάκης 1995)

⁵⁴ (Joyce: Βαλσαμίδα 2000)

⁵⁵ (Joyce: Χουλιάρης 1994)

⁵⁶ (Joyce: Αραβαντινού 1977γ)

⁵⁷ (Joyce: Γεροδήμου 1978)

⁵⁸ (Joyce: Τσίρου 2006, 87-90)

⁵⁹ (Joyce: Μπαμπασάκης 2012)

⁶⁰ (Joyce: Μπαμπασάκης 2014)

⁶¹ (Joyce: Ανευλαβής 2013)

⁶² (Joyce: Αραβαντινού 1974,1975)

⁶³ (Joyce: Σαρατσιώτη α':1965, β': ?, γ': 1981).

⁶⁴ Ο Καψετάκης, (1998-1999, 208) πιστεύει πως η καταγραφή των ελληνικών μεταφράσεων του Joyce από τον Κουμανταρέα (1973, 44-46) έχει να κάνει με την εμφάνιση των τριών διαφορετικών μεταφράσεων των *Δουβλινέζων* μέσα στο ίδιο έτος (1971).

⁶⁵ (Joyce: Ανευλαβής 2014)

έχουν γραφτεί από Έλληνες, οι μελέτες ξένων που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, οι παραστάσεις έργων του, τα ντοκιμαντέρ, οι αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (αυτό που θα λέγαμε Joyce vulgatus).

III. Η επαναλειτουργία

Η μετάφραση δεν είναι μόνον καλός αγωγός της εξοικειώσεως ενός κοινού με την ξένη λογοτεχνία, αλλά και συντελεστής της δημιουργικής επαναλειτουργίας του έργου στην γλώσσα-πολιτισμό στόχο. Οι κατά τεκμήριο καλύτεροι γνώστες του ξένου έργου και εν δυνάμει πιθανότεροι αποδέκτες του ξένου παραδείγματος είναι οι μεταφραστές του. Αυτό ισχύει κατ' εξοχήν σε έργα όπως του Joyce, των οποίων η υπαινικτικότητα και ο συμβολισμός⁶⁶ χρειάζονται μνητική προσέγγιση⁶⁷. Παρόλο που υπάρχουν μερικές μελέτες – μικρότερες ή μεγαλύτερες – για την επαναλειτουργία του Joyce στην ελληνική λογοτεχνία, όπως λ.χ. για τον Κοσμά Πολίτη⁶⁸, τον Στέλιο Ξεφλούδα⁶⁹, τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη⁷⁰, και τον Γιώργο Χειμωνά⁷¹, πρέπει να πούμε πως δεν έχουμε ακόμη μια συνολική θεώρηση του φαινομένου, διότι είναι απαραίτητο να προηγηθούν επιμέρους μελέτες για την πεζογραφία και την ποίηση, αρχίζοντας από τους λογοτέχνες μεταφραστές του Joyce, όπως οι Τάκης Παπατζώνης, Ζωή Καρέλη, Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη, Μαντώ Αραβαντινού, Μένης Κουμανταρέας, Άρης Μαραγκόπουλος. Παράλληλα, πρέπει ν' ακολουθήσουν οι γνώστες και μελετητές του έργου του, για τους οποίους έγιναν ή όχι αναφορές, όπως οι Γιώργος Σεφέρης, Νικήτας Ράντος, Γιώργος Δέλιος, Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος (γενικότερα οι πεζογράφοι της Θεσσαλονίκης), οι Μήτσος Παπανικολάου, Άγγελος Τερζάκης, Στρατής Τσίρκας, Τάκης Σινόπουλος, Γιώργος Ιωάννου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Ταχτσής, Παύλος Μάτεσις, συγγραφείς που χρησιμοποίησαν στο έργο τους παράλληλα θέματα, όπως οι Ν. Καζαντζάκης, Π. Πρεβελάκης, κτλ., αλλά και πρόσφατες περιπτώσεις, όπως το σπονδυλωτό έργο του Μένη Κουμανταρέα (μεταφραστή του Joyce) *Σεραφείμ και Χερουβεΐμ*⁷², που συγκροτείται από δέκα ομόκεντρα διηγήματα, των οποίων η δομική και η θεματική σχέση με τους *Δουβλινέζους* είναι ορατή. Άλλη περίπτωση είναι η *Βασιλική* της Βάσως Νικολοπούλου⁷³: ολόκληρη η νουβέλα είναι ένας εσωτερικός μονόλογος-παραλήρημα της πρωταγωνίστριας, στον οποίο το τζουϊσικό παράδειγμα του μονολόγου της Μόλλυ στο 18^ο επεισόδιο του *Οδυσσέα* είναι προφανές.

IV. Συμπέρασμα

Από όλα αυτά βλέπουμε ότι η γονιμότητα του έργου του Joyce είναι ζωντανή και σήμερα. Βέβαια, οι ενδείξεις, οι υποθέσεις, τα στοιχεία, οι βεβαιότητες πρέπει να μελετηθούν συγκριτολογικά, όχι βέβαια μόνον στο πρωτοβάθμιο επίπεδο της θεματικής αντιστοιχίας, αλλά κυρίως της αφομοίωσης και της επαναλειτουργίας του τζουϊσικού παραδείγματος, στην εστίαση του φακού από την εξωτερική στην εσωτερική πραγματικότητα, στην χρήση της γλώσσας, των τεχνικών μέσων του εσωτερικού μονολόγου και της συνειδησιακής ροής, των επιφανειών, της υβριδικής δομής, της ειδομειξίας, του «παστίς», της ετερογλωσσίας, της θρυμματισμένης εικόνας, της πολλαπλής οπτικής γωνίας, της παρωδίας, της ειρωνείας. Οι

⁶⁶ (Μαραγκόπουλος 2010, 21, σημ. 15)

⁶⁷ (Μπερλής 2001, 122)

⁶⁸ (Καλλίνης 1995, 231-142, Macridge 1999, 66-78)

⁶⁹ (Ανώνυμος 1954, 1515-1517, Voyiazaki, 2002, 73-99)

⁷⁰ (Voyiazaki 2002, 101-149)

⁷¹ (Βαλσαμίδης 2000, 114-118, και Voyiazaki 2002, 151-215)

⁷² (Κουμανταρέας 1981, 15^η έκδοση 2014)

⁷³ (Νικολοπούλου 2010)

προσεγγίσεις αυτές είναι απαραίτητες, για να μπορούμε να πούμε ότι έχουμε μια όσο γίνεται καλή εικόνα της πρόσληψης και της επαναλειτουργίας του Joyce στην νεοελληνική λογοτεχνία. Όσον με αφορά: έχω ήδη μελετήσει την λειτουργία του stream of consciousness στους *Δουβλινέζους* του Joyce σε σχέση με την *Κυρία Νταλλαγουέη* της Woolf· τώρα δουλεύω ολοένα, στην υπό εκπόνηση διατριβή μου, πάνω στο θέμα των ελληνικών μεταφράσεων του Joyce, και ιδιαίτερα των *Δουβλινέζων*. Με βάση, λοιπόν, τα ως την ώρα δεδομένα· ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και οι νεότεροι Έλληνες έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στο έργο του Joyce. Από την άλλη πλευρά, το έργο αυτό, αφ' ότου ο νέος ελληνισμός ήλθε σ' επαφή μαζί του – χονδρικά από τις αρχές της δεκαετίας του '30 – δεν έπαψε να είναι συνεχώς παρόν στην νεοελληνική λογοτεχνία έως σήμερα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Έτσι, η σχέση Joyce – ελληνικού πολιτισμού υπήρξε αμφίδρομη και γόνιμη. Όμως, για την πλήρη τεκμηρίωση των παραπάνω μένουν ακόμη πολλά να γίνουν.

Βιβλιογραφία

- Ανώνυμος: εφ.*Ελεύθερον Βήμα*, 27 Φεβρ. 1930.
- Ανώνυμος: «Ένας συνεχιστής του Τζόυς. Στέλιος Ξεφλούδας», *Νέα Εστία*, 56 (1954): 1515-1517.
- Ανώνυμος: «Τζέημς Τζόυς» στο: *Οι Δουβλινέζοι*, μετάφραση Κοσμάς Πολίτης, Αθήνα, *Ελευθεροτυπία*, 2006: 5- 6.
- Αραβαντινού, Μαντώ: «Ιρλανδία και Τζόυς» στο: Τζέημς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*. Εισαγωγή, μετάφρασις και σημειώσεις Μαντώ Αραβαντινού, Αθήναι, Γαλαξίας, 1971 = β' έκδοση Αθήνα, Ηριδανός, [1977]: 5-14.
- Αραβαντινού, Μαντώ: *Τα ελληνικά του Τζαίημς Τζόυς*, Αθήνα, Ερμής, 1977.
- Αραβαντινού, Μαντώ: *Τζαίημς Τζόυς. Ζωή και έργο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Attridge, Derek: *Joyce Effects on Language, Theory, and History*. Cambridge University Press, 2000, reprinted 2001.
- Βαλσαμίδης, Ευ. Κ.: «Γ. Χειμωνάς - J. Joyce: Μικρομακρόκοσμοι της αφήγησης», *Οδός Πανός*, αρ. 109 (Ιούλ.-Σεπτ. 2000) 114-118.
- Βοβολίνης, Κ.Α.: *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήναι 1951: 341-363.
- Burgess, Antony : «A Paralyzed City» στο: *James Joyce: Dubliners & A Portrait of an Artist as Young Man: A Casebook* by Morris Beja, London Macmillan, 1973.
- Διαμαντόπουλος, Αλ.: «Διαβάζοντας την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη»: *Τα Νέα Γράμματα*, 5 (1939) 62-72. [Η *Eroica* δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στα *Νέα Γράμματα* το 1937].
- Ellmann, Richard: *James Joyce*. New and revised edition, Oxford University Press, 1983 = Richard Ellmann, *Τζέημς Τζόυς*, μετάφραση Αθηνά Δημητριάδου, επιμέλεια Άρης Μπερλής, Αθήνα, Εκδόσεις Scripta, 2005.
- Harding, Desmond: *Writing the City. Urban Visions & Literary Modernism*, New York & London, Routledge, 2003.
- Jahn, Manfred : *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*. N8. “ Discourses.. Representations of Speech, Thought and Consciousness”:<http://www.unibe.ch/ens/cg/jahn/pppn.htm> 16/1/2006.
- Joyce, James: *Daedalus. Portrait de l'artiste jeune par lui-même*. Roman de James Joyce, traduit de l' anglais par Ludmila Savitzky, A Paris, Aux Editions de la Sirène, 1924.
- Joyce, James: «II. Εσωτερικός μονόλογος, James Joyce, *Ulysses* (Η αρχή του μονολόγου της Κυρίας Μπλούμ)», μετάφραση Τ.Κ.Παπατζώνη, *Το 3^ο Μάτι*, τχ 4-6 (Γεν.-Μάρτ. 1936) 162-163.
- Joyce, James: «Τζέημς Τζόυς. *Ο Οδυσσέας*» [αποσπάσματα από το 6^ο επεισόδιο *Νέκνια*]. Μετα- φραστική προσπάθεια: Ζωή Καρέλλη, Γιώργης Κιτσόπουλος, Κάρολος Τζίζεκ, Γιάννης Σβορώνος, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Λευτέρης Κονιόρδος, Τάκης Ιατρού, *Κοχλίας*, αρ. 1 (Δεκ. 1945) 12-13.

- Joyce, James: Τζαίμς Τζόυς, «Ο Νεκρός», μετ. Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη στην: *Νέα Εστία*, 37 (1945) 48-51, 120-123, 187-190, 273-275, 342-344, 401-404.
- Joyce, James: «Τζέημς Τζόυς. *Ο Οδυσσέας*» [αποσπάσματα από το 6^ο επεισόδιο *Νέκνια*]. Μεταφραστική προσπάθεια: Ζωή Καρέλλη, Γιώργης Κιτσόπουλος, Κάρολος Τζίζεκ, Γιάννης Σβορώνος, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Λευτέρης Κονιόρδος, Τάκης Ιατρού, *Κοχλίας*, αρ. 1 (Δεκ. 1945) 12-13.
- Joyce, James: «Τζέημς Τζόυς. 'Ο Στηβεν παρά θιν' άλλος. Απόσπασμα από την αρχή του *Οδυσσέα*». Μεταφραστική προσπάθεια Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Γιώργης Κιτσόπουλος, *Κοχλίας*, αρ. 6 (Μάιος 1946) 100-102.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόυς, «Οι Αδερφές», μετάφραση Βάγγος Παπαϊωάννου, *Νέα Εστία*, 54 (1953) 1046-1050 [«The Sisters»],
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόυς, «Έβελυν», μετάφραση Μένης Κουμανταρέας, *Ταχυδρόμος*, αρ. 375 (Ιούν. 1961) [«Eveline»].
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη*, μετάφρασις Μ[αίρη] Σ[αρατσιώτη], Αθήνα, Γαλαξίας, 1965 = β' έκδοση ? = γ' έκδοση, Αθήνα, Γαλαξίας - Εκδόσεις Ερμείας, 1978 = δ' έκδοση, Αθήνα, Γαλαξίας - Εκδόσεις Ερμείας, 1982.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Οδυσσέας*. Μετάφραση από τα αγγλικά Λεωνίδας Νικολούζος και Γιάννης Θωμόπουλος, Αθήναι, Εκδόσεις Παϊρίδη, [1967; -1977;].
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Δουβλινέζο*. Εισαγωγή, μετάφρασις και σημειώσεις Μαντώ Αραβαντινού, Αθήναι, Γαλαξίας, 1971α = β' έκδ. Αθήνα, Ηριδανός, [1977β].
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*, μετάφραση από τα αγγλικά: Στέλλα Βουρδουμπά, Σωτήρης Μπερνίτσας, Σταύρος Αντωνίου, Αθήνα, Εκδόσεις Παϊρίδη, [1971].
- Joyce, James: «Ο πεθαμένος» μετάφραση Σωτήρης Μπερνίτσας στο: Τζέημς Τζόυς, *Δουβλινέζοι*, μετάφραση από τα αγγλικά: Στέλλα Βουρδουμπά, Σωτήρης Μπερνίτσας, Σταύρος Αντωνίου, Αθήνα, Εκδόσεις Παϊρίδη, [1971]: 219-277.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόυς, *Οι Δουβλινέζοι*, μετάφραση Κοσμάς Πολίτης, εικονογράφηση Μπ. Γουάινμπαουμ, Αθήνα, Γκοβόστης, [1971] = Αθήνα, Γκοβόστης, εικονογράφηση Μπ. Γουάινμπαουμ, [1985] = Αθήνα, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1987 [σε δύο διαφορετικές εκδόσεις, αν και φέρουν το ίδιο έτος] = Αθήνα, Γκοβόστης, εικονογράφηση Μπ. Γουάινμπαουμ, 1988 = Αθήνα, Γράμματα, β' έκδοση 1990 = Αθήνα, *Ελευθεροτυπία*, 2006. Σημειώνεται εδώ πως οι Εκδόσεις Gutenberg εξέδωσαν μίαν επιλογή από την μετάφραση του Πολίτη με τίτλο *Η Πανσιον και άλλα διηγήματα*, β' έκδοση 1989. Σε αυτήν περιλαμβάνονται τα διηγήματα «Μια συνάντηση», «Αραβία», «Έβελιν», και «Η Πανσιόν».
- Joyce, James: *Οι Εξόριστοι*. Μετάφραση Μαίρη Βοσταντζή, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνη 1974.
- Joyce, James: «Τρία αποσπάσματα από το *Ξύπνημα του Φίννεγκαν* του Τζαίμς Τζόυς», μεταφρασμένα από τη Μαντώ Αραβαντινού: *Χνάρι*, 2 (Φθινόπωρο 1974): 66-67.
- Joyce, James: *Letters*, II [Sept. 1909], ed. Ellmann, 1975 στο: Ellmann 1983, 512.
- Joyce, James: *Selected Letters*, Edited by Richard Ellmann, London, Faber and Faber, 1975.
- Joyce, James: «*Finnegans Wake*. (Αποσπάσματα)» μετάφραση Μαντώ Αραβαντινού, περ. *Ηριδανός*, τχ 3 (Δεκ. 1975 - Ιαν. 1976): 16-18.
- Joyce, James: Μεταφράζει η Μαντώ Αραβαντινού. *Giacomo Joyce*. Εισαγωγή και σημειώσεις Richard Ellmann, Αθήνα, Εκδόσεις Χατζηνικολή, 1977β. Την εισαγωγή του Ellmann μετέφρασεν η Ντόρα Παπαηλιοπούλου.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Η γάτα και ο διάβολος*. Μεταφράζει η Μαντώ Αραβαντινού. Σχέδια: Ντόρα Τ. Λελούδα - Παπαηλιοπούλου, Αθήνα, Εκδόσεις Χαταζηνικολή, 1977γ.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόυς, *Η γάτα και ο διάβολος*. Εικονογράφηση Gerald Rose, μετάφραση Σπάρτη Γεροδήμου, Αθήνα, Ηριδανός, [1978].

- Joyce, James: «Από τον *Οδυσσέα*. Μονόλογος τής “Πηνελόπης” - Μολλυ Μπλούμ». Αποσπάσματα από το 18^ο επεισόδιο του *Ulysses*, μετάφραση Μαντώ Αραβαντινού, *Ταχυδρόμος*, αρ. 24/1466 (17 Ιουν. 1982): 80-81.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόϋς, *Οι Νεκροί*, μετάφραση και εισαγωγή Άρης Μπερλής, Αθήνα, Κρύσταλλο, 1984 = μετάφραση από τα αγγλικά, δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Ύψιλον/Βιβλία, 1996.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Ο Νεκρός*. Από τη συλλογή διηγημάτων *Οι Δουβλινέζοι*, μετ. Δ.Ν. Σιάτρας, Αθήνα, Εκδόσεις Σιάτρα, 1988.
- Joyce, James: *Η Πανσιόν και άλλα διηγήματα*, μετάφραση Κοσμάς Πολίτης, β έκδοση, Αθήνα, Gutenberg, 1989.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόϋς, *Οδυσσέας*. Μετάφραση Σωκράτης Καψάσκης. Επιμελητής εκδόσεως Ηλίας Χ. Παπαδημητρακόπουλος, Αθήνα, Κέδρος, 1990· σήμερα κυκλοφορεί η 23^η επανέκδοση.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόϋς, *Giacomo Joyce*. Εισαγωγή: R. Ellmann. Μετάφραση, φιλολογική επιμέλεια Άρης Μαραγκόπουλος, Αθήνα, Σμίλη, 1994.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Φανερώσεις*. Μετάφραση Δημήτρης Χουλιάρáκης, Αθήνα, Το Ροδακίό, 1994.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Στήβεν ο ήρωας*. Προλεγόμενα Th. Spencer - J.J.Slocum - H. Cahoon, Μετάφραση Μιχ. Κοκολάκης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1995.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόϋς, *Τα Ποιήματα*. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Ευάγγελος Κ. Βαλσαμίδης. Δίγλωσση έκδοση, Αθήνα, Οδός Πανός, 2000.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Πορτραίτο του καλλιτέχνη σε νεαρά ηλικία*. Εισαγωγή και μετάφραση Άρης Μπερλής, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2001.
- Joyce, James: Τζαίμς Τζόϋς, *Αραβία*, διήγημα. Μετάφραση από τα αγγλικά: Βάνια Σύρμου - Βεκρή, Παιανία, Το Οκτασέλιδο του Μπιλιέτου [αρ.] 62, Μάρτιος - Απρίλιος 2010 [«Araby»].
- Joyce, James: *Ulysses in: The Complete Novels of James Joyce. Dubliners, A Portrait of the Artist as a Young Man, Ulysses & Finnegans Wake*. London, Wordsworth Editions, 2012: 347-995.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Οι γάτες της Κοπεγχάγης*. Μετάφραση Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Αθήνα, Ψυχογιός, 2012.
- James Joyce: Τζέημς Τζόϋς, *Η Αγρύπνια των Φίννεγκανς*, τόμοι Α' - Β'. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ελευθέριος Ανευλαβής, Αθήνα, Κάκτος, 2013.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Το κονάκι του Φιν*. Μετάφραση - επίμετρο Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Αθήνα, Ψυχογιός, 2014.
- Joyce, James: Τζέημς Τζόϋς, *Οδυσσέας*. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Ελευθέριος Ανευλαβής, Πρόλογος Πάρις Τακόπουλος, Αθήνα, Κάκτος, 2014.
- Καζαντζής, Τόλης: *Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης* (1912-1983), Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991.
- Καλλίνης, Γ.: «Οι Νεκροί του J. J. στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη: Μία πολύπλοκη περίπτωση διακειμενικότητας», *Παλίμψηστον*, τχ 14-15 (1995) 231-142.
- Καιετάκης, Λάμπης: «Στοιχεία σχετικά με την τύχη του James Joyce στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 6 (1898-1899): 187-218.
- Κοσμάς, Σταυράκιος [=Ν.Γ.Πεντζίκης] μεταφράζει απόσπασμα από το έργο του E. Dujardin, με επίτιτλο «Εσωτερικός Μονόλογος, Ι», *Οι δάφνες κόπηκαν*: περ. *Το 3^ο Μάτι*, τχ 1 (Οκτ. 1935) 25-26.
- Κουμανταρέας, Μένης: «Οι μεταφράσεις Τζόϋς στην Ελλάδα», *Η Συνέχεια*, τχ 1 (Μάρτ. 1973) 43] 1973: 44-46.
- Macridge, Peter: «Παραθέματα, παρωδία, λογοκλοπή και διακειμενικότητα στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη», *Περίπλους*, τχ 48 (1999) 66-78.
- Μαραγκόπουλος, Άρης: *Ulysses. Οδηγός ανάγνωσης*, γ' έκδ. Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2010.

- Μπερλής, Άρης: «Η πρόσληψη του Τζούς στην Ελλάδα» στο: *Κριτικά Δοκίμια*, Αθήνα, Ύψιλον/ Βιβλία 2001: 117-123.
- Νικολοπούλου, Βάσω, *Βασιλική*. Νουβέλα. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2010.
- Ξούριας, Γιάννης: *Κατάλογος της Βιβλιοθήκης Κωστή Παλαμά*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2010.
- Ο' Rourke, Fran: «James Joyce and the Greeks»: <http://www.eens-congress.eu/> [Γ' Συνέδριο της ΕΕΝΣ, Βουκουρέστι 2006].
- Παπατσώνης, Τάκης: «Κέλτικη τέχνη», *Ελληνικά Γράμματα*, τχ 4 (1927): 161-162.
- Parsons, Deborah: *Theorists of the Modernist Novel: James Joyce, Dorothy Richardson, Virginia Woolf*, London and New York, Routledge, 2007.
- Ραϊζης, Μάριος Βύρων: «Ο Τζαίμς Τζούς και τα ελληνικά», στο: *Αγγλόφωνη Φιλολογία. Συγκριτικές μελέτες*, β' έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1980: 182-190.
- Ραϊζης, Μάριος Βύρων: «Τζούς (Joyce) Τζαίμς (1882-1941)» στο: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 9β, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1988: 123-125.
- Schorck, R.J: *Greek and Hellenic Culture in Joyce*, Gainesville, University Press in Florida, 1998.
- Σεφέρης, Γιώργος.: *Δοκίμεις*, τόμος Α' (1936-1947), γ' έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 1974.
- Σεφέρης, Γιώργος.: *Δοκίμεις*, τόμος Γ': *Παραλειπόμενα (1932-1971)*, Αθήνα, Ίκαρος, 1992.
- Σπανδωνίδης, Πέτρος Σ.: «Καθρεφτίσματα», *Μακεδονικές Ημέρες*, τχ 1 (Μάρτ. 1932) 31
- Σπιέρος, Μ.: «Προλεταριακή τέχνη», *Ο Νουμάς*, 1929-1930.
- Steinberg, Erwin R.: «Sources of the Stream» στο: *The Stream- of- Consciousness Technique in the Modern Novel*, edited by E.R.Steinberg, N.Y.-London, National University Publications, Kennicat Press, 1979: 23-41.
- Voyiazaki, Evi : *The Body in the Text. James Joyce's Ulysses and the Modern Greek Novel*, Maryland, Lexington Books, 2002.
- Χαιρετάκης, Μ.: «Ο συγγραφέας» στο: *Οι Δουβλινέζοι*, μετάφραση Κοσμά Πολίτη, εικονογράφηση Μπ. Γουάνμπαουμ, Αθήνα, Γκοβόστης, 1988: 218-230.